

Joan M. PERUJO MELGAR
Universitat d'Alacant – Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana

LES TRADUCCIONS ROMÀNIQUES
DE LA *HISTORIA DESTRUCTIONIS TROIAE*
DE GUIDO DELLE COLONNE COM A EINA
PER A L'ESTABLIMENT DEL TEXT LLATÍ ORIGINAL*

*The Romance translations
of Guido delle Colonne's Historia destructionis Troiae
as a tool to establish the original text in Latin*

A la Dra. Lola Badia, per la gentilesa

Resum: El jutge de Messina Guido delle Colonne divulgà per tot Europa la matèria troiana amb la seua *Historia destructionis Troiae*, que assolí una ràpida difusió en forma de còpies manuscrites (més de 200), traduccions a les diverses llengües europees i edicions en els primers anys de la impremta. L'única edició moderna d'aquesta obra és la que publicà Griffin el 1936, limitada per la selecció dels manuscrits que hi va tenir en compte. L'acarament de la traducció catalana d'aquesta obra amb el text editat per Griffin, amb altres traduccions (en italià, francès, aragonès o castellà), amb altres manuscrits llatins no considerats pel nord-americà i amb algunes de les edicions incunables demostra que cal revisar determinats passatges del text llatí, bé perquè van ser omesos en l'edició de 1936, bé perquè caldria editar-los segons la variant escaient. Tot plegat posa en relleu que, metodològicament, les traduccions d'una obra medieval són una eina fonamental per a la *collatio textus* a l'hora de fixar el text del qual parteixen, sobretot quan es tracta d'una obra conservada en centenars de manuscrits i amb una difusió ben complexa arreu d'Europa.

Mots clau: *Historia destructionis Troiae*, Guido delle Colonne, matèria de Troia, traducció medieval, *Històries troianes*.

* Aquest treball s'ha dut a terme en el marc del projecte d'investigació «BITECA y su contexto literario (occitano y latín). De los manuscritos al mundo digital» (FFI2014-55537-C3-1-P), finançat pel Ministeri d'Economia i Competitivitat (Secretaria d'Estat d'Investigació, Desenvolupament i Innovació) del Govern d'Espanya i dirigit per la Dra. Gemma Avenzoa (UB – IRCVM) i el Dr. Xavier Espluga (UB). En vam presentar una versió prèvia en el *Colloque International Troie en Europe au Moyen Âge. D'un imaginaire l'autre, d'un langue l'autre*, organitzat per la Universitat de Versailles Saint-Quentin-en-Yvelines, la Universitat de Paris Nanterre i la Universitat Sorbonne Nouvelle Paris 3 (París, 5-7 d'abril de 2017).

Abstract: Messina's judge Guido delle Colonne spread all over Europe the Matter of Troy in his own *Historia destructionis Troiae*, which achieved a rapid dissemination in the form of handwritten copies (over 200), translations into the different European languages and printed editions published in the early years of the printing press. The only modern edition of this work is the one published by Griffin in 1936, limited because of the selection of manuscripts considered by him. Comparing the Catalan translation of this work with the text edited by Griffin, with other translations (Italian, French, Aragonese or Spanish) and with other Latin manuscripts not taken into account by the American scholar and with some of the incunabula, shows that certain passages of the Latin text should be reviewed, whether because they were omitted in the 1936 edition or because they should be edited according to the right variant. All this shows that, methodologically, translations of a medieval work are a fundamental instrument for the *collatio textus* when ascertaining the original text, especially being a work that can be found in hundreds of manuscripts and with such a complex dissemination across Europe.

Keywords: Troy Matter, *Historia destructionis Troiae*, Guido delle Colonne, medieval translation, *Històries troianes*.

1. *La Historia destructionis Troiae, un best-seller medieval àmpliament divulgat*

És inqüestionable el paper capdavanter que exercí el *Roman de Troie* de Benoît de Sainte-Maure en la difusió de la matèria troiana al llarg de la baixa edat mitjana.¹ En aquesta extensa composició de 30.316 versos octosíl·labs, escrita cap a la segona meitat del segle XII següent, essencialment, l'esquema argumental de la *De excidio Troiae historia* de Dares i, en menor mesura, de l'*Ephemeris belli Troiani* de Dictis, el lector d'època medieval, sense accés als textos homèrics, podia trobar tots els esdeveniments relacionats amb la història de Troia en un relat ordenat cronològicament que inclou les causes primeres de la guerra i algunes circumstàncies posteriors.² També és cert, però, que la *Historia destructionis Troiae* (HT), la reformulació en prosa de Guido delle

1. Sobre la divulgació de la matèria troiana i l'èxit d'aquesta obra, són fonamentals les monografies de Marc-René JUNG, *La légende de Troie en France au moyen âge: analyse des versions françaises et bibliographie raisonnée des manuscrits*, Basilea – Tübingen, Francke Verlag, 1996; i Juan CASAS RIGALL, *La materia de Troya en las letras romances del siglo XIII hispano*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 1999. Vegeu també Arianna PUNZI, «La circolazione della materia troiana nell'Europa del '200: da Darete Frigio al *Roman de Troie en prose*», *Messana. Rassegna di Studi Filologici, Linguistici e Storici*, 6 (1991), p. 69-108.

2. Tot i que necessita una posada al dia, encara és fonamental, i és la que seguim en aquest treball, l'edició de Léopold CONSTANS, *Le Roman de Troie par Benoît de Sainte-Maure publié d'après tous les manuscrits connus*, 6 v., París, Société des Anciens Textes Français – Librairie de Firmin-Didot, 1904-1912. N'hi ha també una edició parcial, amb traducció en francès modern, d'Emmanuèle BAUMGARTNER – Françoise VIELLIARD, ed. Benoît de Sainte-Maure, *Le Roman de Troie. Extraits du manuscrit Milan, Bibliothèque ambrosienne, D55*, París, Librairie Générale Française, 1998.

Colonne, contribuí igualment a donar a conèixer les històries de grecs i troians per tot Europa en una narració escrita en llatí que es presenta com la història veritable, allunyada de les ficcions amb què l'havien adornada poetes com Homer, Ovidi o Virgili. Que el relat del jutge de Messina va ser àmpliament divulgat és del tot evident tenint en compte el nombre de manuscrits conservats (més de 200), les diverses edicions que se'n van fer en els primers anys de la impremta i les nombroses traduccions de què va ser objecte en diferents llengües d'Europa, a més de la influència que exercí en molts autors, de forma directa o indirectament, gràcies al vehicle de la traducció i pràcticament fins al segle XVII.³

El fet paradoxal és que actualment tenim a l'abast edicions d'algunes de les traduccions romàniques de la HT, però no disposem encara d'una edició crítica de l'obra escrita en llatí. Com és sabut, l'única edició moderna de la prosificació de Guido delle Colonne existent a hores d'ara és la que publicà Nathaniel Edward Griffin el 1936,⁴ fonamentada —segons explica en les pàgines preliminars— en l'anàlisi de noranta-quatre còdexs, procedents sobretot d'Anglaterra, Itàlia i França, però establida a partir d'una selecció dels cinc manuscrits datats més antics, a més de tres còdexs de suport que tingué en compte puntualment en determinats passatges. No es tracta, doncs, d'una edició crítica, sinó que ell mateix reconeixia que la seua edició s'havia d'entendre, necessàriament, com una aproximació al text llatí del jutge de Messina, escrit més de quaranta anys abans del manuscrit més antic emprat per l'editor. Tampoc s'ha publicat mai la llista completa dels manuscrits llatins en què ens ha arribat aquesta obra: 136 seguint el còmput que fa Griffin a l'inici de la introducció, tot i que, segons les notícies que hem pogut recollir, la quantitat s'acosta més als 240 que indicà Jung,⁵ a pesar que cap dels dos va arribar a oferir la relació de signatures o referències concretes dels còdexs.

Entre les primeres traduccions romàniques d'aquesta obra destaca la versió catalana que Jaume Conesa, protonotari del rei Pere el Cerimoniós, començà el 1367. Les *Històries troianes* —títol amb el qual és coneguda— són una traducció bastant fidel a l'original —entesa adequadament dins els paràmetres de la traducció medieval— i escrita en una bella prosa catalana digna d'imitació, fins al punt que van ser un text àmpliament divulgat entre el públic català, a més d'una obra fonamental que influí directament en el *Tirant lo Blanch* de Joanot Martorell i en algunes de les proses mitològiques del valencià Joan

3. Ofereix una bona actualització sobre els diversos aspectes relatius a aquesta obra la introducció de Manuel-Antonio MARCOS CASQUERO a Guido delle Colonne, *Historia de la destrucción de Troya*, Madrid, Akal, 1996.

4. *Guido de Columnis. Historia destructionis Troiae*, Cambridge (Massachusetts), The Medieval Academy of America, 1936 (2a ed. 1970).

5. JUNG, *La légende de Troie*, p. 565-566.

Roís de Corella, dues obres emblemàtiques de l'època daurada de la literatura catalana.⁶

Els treballs de preparació de l'edició crítica de les *Històries troianes* de Jaume Conesa ens han obligat a acarar nombrosos manuscrits que contenen l'obra del jutge de Messina, a més d'algunes de les edicions incunables i, sobretot, diferents traduccions romàniques d'aquesta obra essencial en el panorama literari europeu. Aquesta recerca —com farem veure a continuació— ens ha permès localitzar nombrosos passatges en què els manuscrits usats per Griffin presenten errors o llacunes, tot i que altres manuscrits llatins no considerats pel nord-americà transmeten les lliçons correctes que caldria recuperar en una edició crítica.

Tenint en compte el nombre de manuscrits existents, per a enllestir aquesta nova edició —tasca per a la qual seria recomanable la participació d'un bon equip de treball de caràcter interdisciplinari— seria fonamental una acurada selecció dels manuscrits que haurien de servir per a l'establiment del text llatí. En la selecció, el criteri del *codex antiquior* no pot ser exclusiu —Griffin, com hem dit, seleccionà els cinc manuscrits més antics dels quals hi havia una datació fiable—, sinó que cal subordinar-lo a una classificació dels diversos testimonis segons la proximitat a l'arquetip. Considerem que, en aquest procés de selecció, a més de les edicions incunables de què va ser objecte l'obra, serien de gran ajuda les traduccions que se'n van fer, si més no les més primerenques, per tal com les traduccions constitueixen una baula més en la transmissió de l'obra que sovint ens informa de les característiques del model llatí de partida, de manera que poden ser una eina de gran ajuda per a la *constitutio textus* o, si més no, per a detectar passatges significatius que ajuden a ordenar, en la *collatio*, els testimonis llatins segons el grau de proximitat a l'arquetip.

Som conscients que cada traducció té darrere una transmissió manuscrita pròpia. Algunes poden haver partit d'un text llatí pròxim a l'arquetip; d'altres han seguit un manuscrit llatí més o menys allunyat del model original. Tanmateix, quan diverses traduccions, a pesar de derivar de transmissions

6. Sobre la transmissió de les *Històries troianes*, vegeu Stefano Maria CINGOLANI, «"Nos en leyr tales libros trobemos plazer e recreation". L'estudi sobre la difusió de la literatura d'entreteniment a Catalunya els segles XIV i XV», *Llengua & Literatura*, 4 (1990-1991), p. 99-105; i Lola BADIA, «Traduccions al català dels segles XIV-XV i innovació cultural i literària», *Estudi General*, 11 (= *Llengua i literatura: de l'edat mitjana al Renaixement*, ed. d'Albert ROSSICH i Mariàngela VILALLONGA), 1991, p. 38. Sobre la difusió de la matèria troiana en l'àmbit català, vegeu l'estudi de Joan M. PERUJO, *Les Històries troianes de Jaume Conesa, traducció catalana de la Historia destructionis Troiae de Guido delle Colonne: estudi i edició*, tesi doctoral dirigida pel Dr. Rafael Alemany, Universitat d'Alacant, 2015, p. 19-61, a més de la síntesi de L. BADIA, «La guerra de Troia i les lletres catalanes medievals», *Mot So Razo*, 6 (2007), p. 32-46; i Fabio ZINELLI, «Les històries franceses de Troia i d'Alexandre a Catalunya i a ultramar», *Mot So Razo*, 12 (2013), p. 7-18. Sobre la influència de les *Històries troianes* en altres obres, vegeu les p. 99-123 de la nostra tesi, amb un repàs de les diverses aportacions bibliogràfiques sobre aquesta qüestió.

separades, transmeten una determinada lliçó compartida que difereix de l'establida per Griffin en la seua edició, som davant d'un bon indicatiu que, si més no, ens obliga a posar en quarantena el passatge segons l'edició de 1936. Quan aquesta determinada lliçó compartida en diverses traduccions té també un reflex en algun dels manuscrits llatins conservats, o potser en les edicions incunables, i a més a més té un fonament en el *Roman de Troie*, tenim una prova bastant evident de la validesa amb què podem considerarla. Podríem pensar que el *Roman de Troie* —en la mesura que és la font de la qual deriva la HT de Guido delle Colonne— ja constitueix per si sol una prova evident respecte de la transmissió de l'arquetip llatí de la HT, però hem de tenir present que l'obra llatina és una reformulació del *roman* francès, no pas una traducció, amb nombrosos elements de collita pròpia que ni tan sols tenen un reflex en la font de partida. Les traduccions, per contra, seguint la tendència habitual en l'edat mitjana, solen ser reformulacions en una altra llengua però que segueixen de prop la literalitat del text llatí, de manera que, com a testimonis, són textualment més pròximes al model de partida. No es tracta, però, de descartar cap recurs, sinó de combinar-los en la detecció de passatges significatius que ajuden a seleccionar els manuscrits més idonis per a la *collatio*.

Les traduccions, de fet, es converteixen en una eina ben útil per a conèixer com degué ser el text original de partida. Recordem, en aquest sentit, que igual que les còpies manuscrites d'una obra són una manera de conservar-la però també una forma de destruir-la, almenys parcialment —pels canvis i els errors que comporten les còpies fetes a mà—, una traducció és també una manera de conservar una obra —a voltes l'única manera—, a pesar que hi va lligada una destrucció parcial de l'original, connatural al canvi de llengua i al procés de trasllat. En el cas que ens ocupa, pretenem fer veure en aquest treball que les traduccions romàniques de la HT sovint deixen entreveure com degué ser l'obra original concebuda pel jutge de Messina, un text escrit en llatí que ens ha arribat més o menys deturpat, segons el manuscrit que prenguem en consideració, i del qual és difícil fer-se una idea justa si tan sols tenim en compte l'edició del 1936, ben meritòria en molts aspectes considerant el moment en què va nàixer, però necessitada d'una revisió a l'altura dels temps moderns. Podem verificar-ho, en primer lloc, en passatges del text llatí recollits per Griffin però que degueren tenir una altra formulació en l'arquetip original, segons podem comprovar analitzant les versions en vulgar, i, en segon lloc, en passatges completament absents en l'edició de Griffin però que degueren formar part de l'obra original escrita per Guido delle Colonne, tal com deixen entreveure també algunes traduccions. Per a fonamentar la nostra argumentació, farem servir algunes de les traduccions romàniques de la HT ja editades —no totes en edicions crítiques, però. Utilitzarem també un parell d'edicions incunables que hem pogut consultar, que ens serviran de mostra de contrast en la transmissió llatina del text de partida:

1. *Historia di Troia*, traducció italiana del notari florentí Filippo Ceffi, la primera traducció de la HT de què tenim notícia, datada el 1324 i portada a la impremta en més d'una ocasió, la primera a Venècia el 1481.⁷

2. *Libro de la destructione de Troya*, versió napolitana anònima, del segle XIV, conservada en dos manuscrits, un dels quals, en la traducció dels llibres XXXII-XXXV, no és sinó una adaptació a la varietat napolitana de la traducció toscana de Ceffi.⁸

3. *Històries troianes* de Jaume Conesa, traducció catalana enllestida entre el 1367 i el 1374,⁹ conservada en huit manuscrits més o menys complets i algun fragment solt.¹⁰

7. Per a les diverses versions de la HT en l'àmbit italià, vegeu l'estudi clàssic d'Egidio GORRA, *Testi inediti di storia trojana, preceduti da uno studio sulla leggenda trojana in Italia*, Torí, Ermanno Loescher, 1887 (vegeu p. 169-173 sobre la traducció de Ceffi). I també Nicola de BLASI, «Il rifacimento napoletano trecentesco della *Historia destructionis Troiae*. I. Rapporti con la tradizione latina e con i volgarizzamenti conosciuti», *Medioevo Romano*, VII/1 (1979), p. 120; Cristiano LORENZI, «Primi sondaggi sulla tradizione antica del volgarizzamento dell'*Historia destructionis Troiae* di Filippo Ceffi», en S. Lubello (ed.), *Volgarizzare, tradurre, interpretare nei secc. XIII-XVI. Atti del Convegno Internazionale di Studio. Studio, Archivio e Lessico dei volgarizzamenti italiani (Salerno, 24-25 novembre 2010)*, Strasburg, Éditions de Linguistique et de Philologie, 2011, p. 69-85. Tot i els errors que presenta —no és pas una edició crítica—, citem aquesta traducció per l'edició més moderna disponible: Michele dello RUSSO, *Storia della guerra di Troia*, Nàpols, Stamperia di F. Ferrante, 1868. Hem tingut en compte també l'edició veneciana de 1481. Ceffi traduí també les *Heroides* d'Ovidi, traducció editada per Massimo ZAGGIA, ed. Ovidio, *Heroides. Volgarizzamento fiorentino trecentesco di Filippo Ceffi I. Introduzione, testo secondo l'autografo e glossario*, Florència, SISMEL – Edizioni del Galluzzo, 2009.

8. Citem aquesta traducció per l'edició crítica de Nicola de BLASI, *Libro de la destructione de Troya. Volgarizzamento napoletano trecentesco da Guido delle Colonne*, Roma, Bonacci Editore, 1986. Vegeu també els seus treballs previs: «Il rifacimento... I» i «Il rifacimento napoletano trecentesco della *Historia destructionis Troiae*. II. La traduzione», *Medioevo Romano*, VII/1 (1980), p. 48-99. I els treballs de Giuliana CARLESSO, «La fortuna della *Historia destructionis Troiae* di Guido delle Colonne e un volgarizzamento finora ignoto», *Giornale Storico della Letteratura Italiana*, CLVII (1980), p. 230-251; i «Note su alcune versioni della *Historia destructionis Troiae* di Guido delle Colonne in Italia nei secoli XIV e XV», *Studi sul Boccaccio*, 37 (2009), p. 283-347.

9. Totes les citacions de la traducció catalana corresponen a la nostra edició, ja esmentada, *Les Històries troianes...*, accessible en el repositori de la Universitat d'Alacant: <http://rna.ua.es/dspace/handle/10045/65127>. L'obra va ser editada fa cent anys per Ramon Miquel i Planas —en la col·lecció «Biblioteca Catalana» que ell mateix dirigia—, tot i que sense tenir en compte el text llatí de partida, aspecte metodològicament important que hem mirat de resoldre en la nostra edició. Vegeu Ramon MIQUEL I PLANAS, *Les Histories troyanes de Guiu de Columpnes traduides al català en el XIV^m segle per en Jacme Conesa y ara per primera volta publicades*, Barcelona, Casa Miquel-Rius, 1916.

10. Vegeu la descripció dels diversos testimonis en PERUJO, *Les Històries troianes...*, p. 124-148; i també Francisco CROSAS LÓPEZ – Joan M. PERUJO, «Dos nous testimonis de les *Històries troianes* traducció de Jaume Conesa», en Carmen PARRILLA – Mercedes PAMPÍN (eds.), *Actas del IX Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, v. 2, la Corunya, Universidade da Coruña – Editorial Toxosoutos, 2005, p. 171-188; BITECA = Charles B. Faulhaber, *Bibliografía de textos catalans, valencians i balears antics*, Berkeley, The Bancroft Library – University of California, 1997, en http://vm136.lib.berkeley.edu/BANC/philobiblon/biteca_es.html (manid 1044, 1420, 1421, 1422, 1423, 1424 i 2084) [22/09/2017]. A l'Arxiu de la Corona

4. Primera traducció francesa, iniciada el 1380.¹¹
5. *Crónica troyana*, versió en aragonès de Juan Fernández de Heredia.¹² En aquesta versió, datada entre el 1384 i el 1396, el gran mestre de l'orde de Sant Joan de Jerusalem es limità a reproduir tan sols els discursos i els parlaments més importants de l'obra.
6. *Coronica troyana*, traducció en castellà conservada parcialment (els tretze primers llibres i part del catorzè) en el ms. L.II.16 d'El Escorial, probablement de finals del segle XIV.¹³
7. *Libro de la historia troyana*, primera traducció completa en castellà, obra de Pedro de Chinchilla, de 1443.¹⁴
8. *Crónica troyana*, primera versió castellana que conegué la impremta, fins en catorze edicions (la primera a Burgos el 1490),¹⁵ la qual combina materials de l'obra de Guido delle Colonne amb les *Sumas de historia troyana*,¹⁶ obra del

d'Aragó (Barcelona) es conserva un bifoli de pergamí (fragment núm. 236), de finals del segle XIV, amb uns quants passatges d'una versió catalana de la HT (BITECA, manid 2325) que, per la diferència que presenta en les opcions de traducció, no sembla pertànyer a la mateixa traducció de les *Histories troianes* de Conesa, sinó a un altre autor.

11. Edició de Morgane MILHAT, *L'Histoire de Troie au xve siècle. Édition critique de la première traduction française de l'Historia destructionis Troiae de Guido delle Colonne*, tesi doctoral dirigida per Françoise Viellard, École Nationale des Chartes (París), 2012; vegeu-ne una síntesi en https://www.academia.edu/7946741/Position_de_tb%C3%A8se [22/03/2019]. Agraïm a Morgane Milhat la possibilitat de poder consultar l'edició d'aquesta traducció, encara inèdita. Sobre aquesta primera traducció francesa, vegeu Catherine CROIZY-NAQUET, «Traduire ou renouveler l'histoire troyenne: la première traduction française de l'Historia destructionis Troiae de Guido delle Colonne», en Eugenio AMATO – Élisabeth GAUCHER-RÉMOND – Giampiero SCAFOGLIO (dir.), *La légende de Troie de l'Antiquité Tardive au Moyen Âge. Variations, innovations, modifications et réécritures*, Atlantide, 2, 2014. No fou l'única versió en francès de la HT; Marc-René JUNG, *La légende de Troie...*, p. 570-613 assenyala, almenys, cinc traduccions franceses de l'obra, a més d'algunes adaptacions. Vegeu també Claudio GALDERISI (dir.), *Translations médiévales. Cinq siècles de traductions en français au Moyen Âge (x^e-xve siècles)*. Étude et Répertoire, v. 2/1, Tournhout, Brepols, 2011, p. 509-514.

12. Edició de María SANZ JULIÁN (ed.), Juan Fernández de Heredia, *Crónica troyana*, Saragossa – Osca – Terol, Prensas de la Universidad de Zaragoza – Instituto de Estudios Altoaragoneses – Instituto de Estudios Turolenses – Departamento de Educación, Universidad, Cultura y Deporte del Gobierno de Aragón, 2012.

13. Edició de Frank Pelletier NORRIS, *La Coronica Troyana. A Medieval Spanish Translation of Guido de Colonna's Historia destructionis Troiae*, Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 1970.

14. Edició de María Dolores PELÁEZ BENÍTEZ, ed. Pedro de Chinchilla, *Libro de la Historia Troyana*, Madrid, Editorial Complutense, 1999. Vegeu també BETA = Charles B. Faulhaber, *Bibliografía española de textos antiguos*, Berkeley, The Bancroft Library – University of California, 1997, en http://vm136.lib.berkeley.edu/BANC/pbilobiblon/beta_es.html (manid 1703) [22/09/2017].

15. Edició de María SANZ JULIÁN, *Crónica troyana (Juan de Burgos, 1490)*. Estudio introductorio y edición crítica anotada, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 2015. Vegeu BETA (manid 1300) [22/09/2017].

16. Edició d'Agapito REY, *Leomarte: Sumas de historia troyana*, Madrid, Revista de Filología Española, annex XV, 1932.

segle XIV atribuïda a un misteriós Leomarte en què els materials de la HT es fonen amb altres fonts provinents de la historiografia alfonsina, sobretot la *General estoria* i la *Primera crònica general*.¹⁷

9. *Liber de casu Troiae*, edició incunable de la HT publicada, segons sembla, a Ginebra cap al 1480.¹⁸

10. *Historia troiana Guidonis*, edició incunable de la HT publicada a Estrasburg el 1494.¹⁹

2. *Fragments deturpats en l'edició de Griffin*

L'anàlisi de totes aquestes traduccions de la HT —d'altres esperen encara una edició que les rescate de l'oblit— fa possible constatar que hi ha una sèrie de fragments que permeten establir coincidències entre diverses versions romàniques però que divergeixen del text llatí editat per Griffin. Tot indica que hi ha hagut una transmissió variada de l'obra i que l'ús d'un manuscrit llatí o d'un altre ha provocat diferències o semblances remarcables entre les diverses versions en vulgar. Sovint els passatges compartits per més d'una traducció, divergents respecte del text editat el 1936, recullen un text pròxim al del *Roman de Troie* de Benoît de Sainte-Maure, fet que constitueix una prova bastant clara que són més a prop de l'arquetip llatí. N'ofereim, tot seguit, uns quants exemples significatius distribuïts al llarg dels trenta-cinc llibres que integren l'obra.

1. La HT comença, com és sabut, quan el rei Peleu —Pèlias en la tradició clàssica— intenta convèncer el seu nebot Jàson perquè arrisque la vida en la conquesta del velló d'or. Abans de partir li dirigeix aquestes paraules, segons l'edició de Griffin: «Acquiesce ergo uerbis meis et horum mandatorum meorum operarium te exhibeas gloriosum» (HT, I, 8). És la lliçó que degué traduir l'autor de la primera versió francesa: «Croy donc mon conseil et ce que je te commande veuillez tantost mettre a effect si glorieusement que desormais tous temps je te ayme plus seurement que devant et que tu desserves l'onneur perpetuel de renommee transsendent» (ed. Milhat 2012, 101). El text català, per contra, recull una lliçó parcialment distinta: «On te prech, car nabot, que tu vuyles obeyr a les mies paraules e que-t mostres graciós per complir ab

17. Vegeu referències a altres traduccions de la HT en GRIFFIN, *Historia destructionis Troiae*, p. xv; i MARCOS CASQUERO, *Historia de la destrucción*, p. 63.

18. En realitat, no hi consta ni el lloc d'edició, ni l'any, ni el nom de l'impressor, però els caràcters són els de Jean Croquet i l'incunable que hem consultat —Universit  de Li ge, xv.B150, accessible en <http://hdl.handle.net/2268.1/1684> [28/03/2019]— coincideix amb la descripció que ofereix Antal L kk s d'altres exemplars en el *Catalogue des incunables imprimís   Genève: 1478-1500*, Ginebra, Bibliothèque Publique et Universitaire, 1978, p. 43.

19. Hem consultat l'exemplar conservat a la Universit  de Li ge, xv.B27, accessible en <http://hdl.handle.net/2268.1/1032> [28/03/2019]. Sobre altres edicions, vegeu GRIFFIN, *Historia destructionis Troie*, p. xiv-xv i MARCOS CASQUERO, *Historia de la destrucción*, p. 62.

acabament aquests meus menaments» (ed. Perujo 2015, 25). Jaume Conesa degué seguir una variant «te exhibeas graciousum» com la que recull el ms. 46-3 de la catedral de Toledo (T), representant del model subjacent a la traducció catalana, tal com hem demostrat en un altre treball.²⁰ És la mateixa variant que degueren tenir davant Filippo Ceffi,²¹ l'autor de la versió napolitana,²² Fernández de Heredia, en la versió aragonesa,²³ i Pedro de Chinchilla.²⁴ Malauradament, el passatge corresponent del *Roman de Troie* (vv. 817-854) que recull el parlament de Peleu no conté aquesta frase, invenció de Guido delle Colonne, de manera que no disposem d'un argument concloent per a determinar amb seguretat quina és la variant primigènia, tot i que són majoria, i per tant un indicatiu important que convé tenir present, les traduccions que deriven d'una lliçó *graciousum* com la que recull el còdex T. En qualsevol cas, aquest parlament de Peleu, just abans d'aquesta frase, inclou quatre paraules amb la mateixa arrel (*glorior*, *gloriosum* i *gloria*, repetida dues voltes), la qual cosa podria haver induït en alguns copistes la variant *gloriosum* en lloc de *graciousum*, que se'ns presenta com la més adequada segons el sentit del passatge. De fet, les dues edicions incunables de la HT que hem pogut consultar presenten la variant que, segons tots els indicis, degueren seguir la majoria de traductors: «Acquiesce ergo verbis meis et horum mandatorum meorum operarium te exhibeas graciousum», f. 4r (Ginebra) i f. 3v (Estrasburg). Com veiem, doncs, el *Roman de Troie* per si sol és del tot insuficient per a poder detectar passatges deturpats en el text llatí, el qual —com hem explicat— s'aparta de la font en nombroses ocasions, mentre que si combinem el testimoni de les traduccions amb la consulta d'altres manuscrits llatins o edicions incunables és molt més fàcil identificar-hi lliçons errònies.

2. En el llibre v, el troià Antènor és enviat per Príam davant el rei Nèstor per demanar-li la restitució de sa germana Exíona. Segons el text de Griffin, Nèstor, després d'escoltar l'ambaixada d'Antènor, «in iram totus exardens, factus ob furoris rabiem discolor» (HT, v, 55). Mentre que en el text llatí la ira fa que Nèstor perdi el color facial, segons el text català Nèstor és «fet de dues colors per ràbia de furor» (ed. Perujo 2015, 97), traducció que segueix fidelment el model subjacent representat per T: «ob furoris rabiem bicoloris»

20. «El model subjacent a la traducció catalana de la *Historia destructionis Troiae*: el ms. 46-3 de la catedral de Toledo», en Gemma AVENOZA – Lourdes SORIANO – Meritxell SIMÓ (ed.), *Estudis sobre pragmàtica de la literatura medieval*, València, Universitat de València, 2017, p. 265-285.

21. «Adunque ubbidisci alle mie parole, e mostrati grazioso operatore de' miei comandamenti» (ed. Russo 1868, 16).

22. «A cheste mey parole te mostra placebele e volonteroso» (ed. Blasi 1986, 51).

23. «Ofrécete graciosamente obrero de estos mis mandamientos» (ed. Sanz 2012, 5).

24. «Sey gracioso actor de mis mandamientos» (ed. Peláez 1999, 122). No té reflex directe ni en la *Coronica troyana* d'El Escorial ni en la *Crónica troyana* editada per Juan de Burgos.

(f. 26r).²⁵ El mateix fenomen colorista s'ha produït en la traducció de Ceffi²⁶ i en la de Chinchilla,²⁷ però no pas en la versió napolitana,²⁸ ni en la traducció francesa,²⁹ ni tampoc en la versió d'Heredia.³⁰ Benoît, en el *Roman de Troie*, es limita a dir: «Iriee chiere fait e morne» (v. 3490), però sembla lògic pensar que en aquest cas la variant *discolor* seleccionada per Griffin és la que fa més sentit; de fet, és la que recull l'incunable d'Estrasburg de 1494 (f. 18v), tot i que el de Ginebra presenta també la variant *bicolor* (f. 23v).

3. Després del rapte d'Helena, en el llibre VII, Paris mira de fer-li honor amb nombrosos presents. Per a fer el camí entre Tènedos i Troia, li regala unes riques vestidures i un bon cavall, entenem que presos del botí que ha obtingut en el saqueig. Segons el text editat per Griffin, els vestits són un present del rei Priam: «regiis uestibus a rege Priamo sibi traditis» (HT, VII, 78),³¹ tot i que no s'explica en cap moment com l'ha fet arribar a Tènedos. Així és també en la versió napolitana,³² en la primera traducció francesa³³ i en la de Chinchilla,³⁴ però no pas en la versió catalana, en la qual és el mateix Paris qui fa els regals,³⁵ i tampoc en la de Ceffi,³⁶ ni en el manuscrit d'El Escorial,³⁷ ni en la *Crònica troyana* de Juan de Burgos.³⁸ Sens dubte, alguns manuscrits llatins devien contenir la mateixa variant *a rege Priamo* —o *a Priamo* com en els incunables— editada per Griffin i seguida en algunes traduccions. Seria fàcil d'explicar en un copista la confusió d'aquests dos noms tan pròxims gràficament, especialment si són escrits amb alguna abreviatura. En qualsevol cas, el detall sembla una invenció de Guido delle Colonne, perquè Benoît, en

25. El ms. P², recollit per Griffin (1936, 55) en nota a peu de pàgina, recull una variant semblant: *bicolor*.

26. «Diventando per la rabbia del furore di due colori» (ed. Russo 1868, 128).

27. «Fecho por la ravia de la saña de dos colores» (ed. Peláez 1999, 166).

28. «Montao in grandissima ira e tramotao li coluri de la face soa» (ed. Blasi 1986, 85).

29. «Nestor de courroux changa coulour» (ed. Milhat 2012, 156).

30. «Et Néstor la hora, entendidas las paraulas de Anthenor et ardiendo todo en ira, se tornó descolorido por la ravia del furor» (ed. Sanz 2012, 30). El detall no consta ni en la traducció parcial d'El Escorial, ni en la *Crònica troyana* de Juan de Burgos.

31. Els dos incunables (Estrasburg i Ginebra) presenten la variant *a Priamo*.

32. «Paris fece parare Helena di quilli vestimienti riali li quali lo re Priamo suo padre le aveva mandate» (ed. Blasi 1986, 105).

33. «Landemain au matin, Paris vint saluer Helainne et la fist vestir et aourner de precieuses robes et joyaulx que Priamus lui envoya» (ed. Milhat 2012, 187).

34. «Conpuesta Elena con preciosas vestiduras e otros apostamientos por Príamo enviados» (ed. Peláez 1999, 188).

35. «Paris féu pujar Helena, hornada de vestadures reyls per Paris a ella lliurades, en un cavall de gran balesa» (ed. Perujo 2015, 128).

36. «E così passando la notte e vegnendo il die, Paris la fece salire a cavallo nel nome degli Dei, il quale cavallo era di mirabile bellezza colla sella e col freno d'oro; ed ornandola le diede vestimenti reali» (ed. Russo 1868, 178).

37. «Elena, vestida de muy rricas vestiduras reales que Paris le dio» (ed. Norris 1970, 120).

38. «Helena, vestida de muchas & muy ricas & reales vestiduras que Paris le dio» (ed. Sanz 2015, 176).

el passatge corresponent del *Roman de Troie*, es limita a dir de forma genèrica: «Mout l'a Paris reconfortee / E merveilles l'a honoree. / Mout la fist la nuit gent servir, / Ços puis bien dire senz mentir» (vv. 4769-4772). Això sí, podem entendre, segons el *roman*, que és Paris qui fa honor a Helena, perquè no hi ha cap esment al rei Príam. Ens inclinem a pensar, per tant, que la variant de l'arquetip llatí devia ser semblant a la que recull el manuscrit T (*a Paride*), tal com van traduir Conesa, Ceffi i els altres.

4. En una de les nombroses descripcions de batalles que conté l'obra, concretament en el llibre xv, se'ns explica que Ulisses entra en combat amb els seus guerrers: «Vlixes cum suis, qui de Turcia bella gerere didicerunt» (HT, xv, 142).³⁹ El topònim *Turcia* sembla remetre a Turquia,⁴⁰ i deu ser el que seguí l'autor de la primera traducció francesa,⁴¹ però fa més sentit la lliçó recollida pel ms. T: «Vlixes cum suis qui de Tracia bella gerere didiceret» (f. 74v). És la que tradueix el text català: «Ulises ab los seus de Tràcia, qui eren esprovats en fet de batayles» (ed. Perujo 2015, 204), la mateixa que trobem en la traducció de Ceffi,⁴² en la de Chinchilla⁴³ i en la *Crónica troyana* de Juan de Burgos.⁴⁴ Tot i que Constans, en el passatge corresponent del *Roman de Troie* (v. 9497), edità la variant *Achaie* reportada per dos manuscrits, Baumgartner i Vielliard expliquen que la variant *Trace*, testimoniada en nombrosos manuscrits i amb el suport de la rima *menace*, deu ser la forma primigènia. Com que Dares sempre parla d'Ítaca com a pàtria d'Ulisses, Baumgartner i Vielliard suggereixen la seqüència *Itace* > *Tace* > *Trace* en la transmissió manuscrita com a possible explicació de l'aparició d'aquest topònim en el *Roman de Troie*.⁴⁵ La forma *Trace*, doncs, és la que degué donar origen a la referència a Tràcia en l'arquetip de la HT, convertida en *Turcia* en alguns manuscrits llatins i, per tant, transmesa en algunes traduccions, segurament a causa d'una abreviatura mal interpretada. Prenent com a suport la variant del *Roman de Troie* editada per Baumgartner i Vielliard, caldria corregir l'edició de Griffin segons el testimoni de T i altres traduccions. Al seu torn, l'anàlisi de la tradició manuscrita llatina de la HT i les traduccions romàniques forneixen un fonament per a confirmar la tria de la variant editada per Baumgartner i Vielliard en el text francès, com a esmena a l'edició de Constans.

39. L'incunable d'Estrasburg recull també la variant *Turcia* (f. 45v), mentre que el de Ginebra reporta una variant *cursia* (f. 58v), fàcil d'explicar per la confusió *t/c*.

40. De fet, MARCOS CASQUERO, *Historia de la destrucción*, en la traducció castellana moderna, interpreta el passatge de la manera següent: «En ese momento por la parte de los griegos se presenta Huners con su hueste [...] y Ulises con la suya —que había aprendido a combatir al estilo turco», p. 224.

41. «Ulisés, qui avoit le fait des guerres en Tucquie» (ed. Milhat 2012, 257).

42. «Ulixe colli suoi, i quali imparato avevano a combattere da quelli di Tracia» (ed. Russo 1868, 308). El detall no consta en la versió napolitana.

43. «Ulises con los suyos de Tracia usados en batallas» (ed. Peláez 1999, 249).

44. «Vino Ulises con su gente de Tracia» (ed. Sanz 2015, 232).

45. BAUMGARTNER – VIELLIARD, *Le Roman de Troie*, p. 669.

5. De tots és conegut també el passatge del llibre XXI de la HT en què Andròmaca conta a Hèctor que ha tingut en somnis una visió premonitòria segons la qual el defensor dels troians morirà si l'endemà ix al camp de batalla. El narrador emfatitza la tensió del moment fent referència als dos fills del troià, Laomedont i Astíanax, del segon dels quals, per accentuar el dramatisme de l'escena, explica: «qui minor primo adhuc a matris ubere dependebat» (HT, XXI, 171).⁴⁶ Curiosament, el text català —seguint el model subjacent de T, que recull la variant «minor triennio» (f. 93v)— especifica que aquest fill dependent encara del pit de sa mare tenia tres anys,⁴⁷ justament la mateixa precisió que inclou la versió napolitana.⁴⁸ No consta així ni en la traducció de Ceffi,⁴⁹ ni en la primera traducció francesa,⁵⁰ ni en la de Chinchilla,⁵¹ ni en la *Crònica troyana* de Juan de Burgos,⁵² tot i que el detall sí que prové del *Roman de Troie*: «Asternates; mais mout petiz / Ert li enfes e alaitanz: / N'aveit encor mie treis ans» (vv. 15276-15278).⁵³ Per tant, la precisió recollida per les traduccions catalana i napolitana devia formar part de l'arquetip de la HT de Guido delle Colonne i hauria de ser restituïda en una nova edició.

6. Durant la batalla del llibre XXVIII en què la reina Penthesilea entra en combat amb les seues amazones, hi ha un passatge en el qual, segons el text editat per Griffin, «Polidamas uero cum Troyanis occurrit, recuperare Phili-menem potenter intendens» (HT, XXVIII, 214). En el text català —seguint el model subjacent representat pel còdex T, variant que també recullen altres testimonis reportats pel mateix Griffin en nota, com els manuscrits P¹, P² i

46. Aquesta variant *minor primo* és la que recullen també l'incunable de Ginebra (f. 70v) i el d'Estrasburg (f. 54v).

47. «Assinatan, manor de tres anys qui encara memava» (ed. Perujo 2015, 240).

48. «Astionaco, chi era minore de tre anni et ancora bevea la ciza» (ed. Blasi 1986, 193).

49. «Astianatto, il quale ancora usava il latte della sua madre» (ed. Russo 1868, 364).

50. «Astinancie, qui encore alettoit la mammele» (ed. Milhar 2012, 284).

51. «Astrumata, que aún de las tetas de la madre colgava» (ed. Peláez 1999, 275).

52. «Enastianes, el qual era menor & aún en los días que se mantenía en el seno de su madre» (ed. Sanz 2015, 255).

53. En la prosificació del *Roman de Troie* anomenada Prosa 1 només s'explica que Andròmaca «avoit de son saignor dous enfans mout petis» (edició de Léopold CONSTANS – Edmond FARAL, *Le Roman de Troie en prose*, París, Librairie Ancienne Honoré Champion, 1922, p. 125). Tanmateix, en Prosa 4 sí que s'especifica del segon fill d'Hèctor que «li mainz nez n'avoit mie plus de .III. anz et avoit non Aternautés»; edició de Françoise VIELLIARD, *Le Roman de Troie en prose (version du cod. Bodmer 147)*, Cologny (Ginebra), Fondation Martin Bodmer, 1979, p. 92. Recordem que Jung, *Le légende de Troie...*, p. 440-562, ha establert fins a cinc prosificacions del *Roman de Troie*, inèdites en bona mesura. Citem ací, com a complement de la transmissió del *Roman de Troie*, dues de les prosificacions ja editades, almenys parcialment. Kathleen CHESNEY, «A neglected prose version of the *Roman de Troie*», *Medium Aevum*, XI (1942), p. 46-67, arribà a postular que la HT de Guido delle Colonne hauria partit, no de la versió en vers del *roman*, sinó d'una de les prosificacions, l'anomenada versió meridional (Prosa 2), aspecte desmentit per Jung, *La légende de Troie...*, p. 485.

S¹— és Telamon qui fa aquesta acció,⁵⁴ igual que en la traducció de Ceffi⁵⁵ i en la versió napolitana,⁵⁶ però no pas en la de Chinchilla,⁵⁷ ni en la primera traducció francesa, que ofereix un altre nom,⁵⁸ ni tampoc en la *Crònica troyana* de Juan de Burgos.⁵⁹ Novament, el text català —que tradueix el model subjacent de T— i dues de les traduccions més antigues (toscana de Ceffi i napolitana) contenen la lliçó correcta que caldria restituir en el text llatí, tal com podem verificar en el passatge corresponent del *Roman de Troie*: «Quant Telamon i est venuz», v. 23967.⁶⁰

7. En el text llatí editat per Griffin, en el llibre xxxii, se'ns explica que els reis Demofont i Acamant, desterrats dels seus regnes, arriben a «Carthacium» (HT, xxxii, 251).⁶¹ Curiosament, el traductor català parla de la ciutat de Corint,⁶² igual que Filippo Ceffi,⁶³ la traducció del qual és represa en un dels dos manuscrits en què ens ha pervingut la versió napolitana.⁶⁴ Per contra, Pedro de Chinchilla tradueix *Cartago* (p. 347), com l'autor de la primera traducció francesa, que tradueix *Cartage* (p. 361). La variant *Corintum* la trobem en el ms. 46-3 de Toledo; Conesa, doncs, no modificà el topònim quan traduïa, sinó que es limità a traslladar fidelment l'original llatí que tenia davant. Novament, és el *Roman de Troie* el que ens ajuda a establir la referència correcta que caldria corregir en l'edició de Griffin, segons podem llegir en el vers 28157: «S'erent a Corinte assemblé».⁶⁵

8. Finalment, en l'últim llibre de l'obra, Ulisses té una estranya visió —serà interpretada com un anunci de la mort de l'heroi a mans del seu fill— en

54. «Telamon ve als troyans a l'encontra, volent poderosament pendre Filòmenis» (ed. Perujo 2015, 289).

55. «E Telamone s'incontra co li Troiani» (ed. Russo 1868, 442-443).

56. «Sopervenne lo re Thelamonio» (ed. Blasi 1986, 236).

57. «Polidamas con los troyanos les socorrió trabajando poderosamente por cobrar a Philiminis» (ed. Peláez 1999, 313).

58. «Adonc Anthenor de la partie des Troyens vint et cuida Philomenés de la partie des Grecs delivrer» (ed. Milhat 2012, 325).

59. «Polidamas en este comedio socorre a los troyanos, trabajándose poderosamente por librar a Silómeno» (ed. Sanz 2015, 298).

60. És també la lliçó que trobem en l'incunable d'Estrasburg (f. 68r), però no pas en el de Ginebra (f. 88r). En Prosa 4 llegim: «Et tout l'eussent rescou se ne feust li roys Thelamon et sa gent qui molt les domagierent et lor firent vuidier place» (ed. Vielliard 1979, 149).

61. *Carthacium* és també la variant de l'incunable d'Estrasburg (f. 79r); *Carpagium* en el de Ginebra (f. 103r).

62. «E puy vengueren a Corinto» (ed. Perujo 2015, 331).

63. «Si fuggirono a Corinto» (ed. Russo 1868, 509).

64. «Si fugerono a Corintho» (ed. Blasi 1986, 278). La *Crònica troyana* ofereix una sospitosa variant «Taranto» (ed. Sanz 2015, 333), fàcil d'explicar com a error de còpia d'una variant *Corinto*, però difilment explicable com a error de còpia a partir d'una variant *Cartago*.

65. Consta també en Prosa 4: «s'assemblerent tuit un jour a Chorinte» (ed. Vielliard 1979, 171). El detall, a més a més, ja era present en el llibre vi/2 de Dictis; vegeu edició bilingüe de Manuel-Antonio MARCOS CASQUERO, *Dictys Cretense. Ephemeris belli Troiani. Diario de la guerra de Troya*, Lleó, Universidad de León, 2003, p. 260.

què se li apareix una imatge que li diu: «Hoc est signum impie disiunctionis que inter nos duos est postremo futura» (HT, xxxv, 270). El ms. T recull la variant «signum imperii et disiunctonis» (f. 149v), coherent amb la traducció catalana de Conesa⁶⁶ i amb la de Chinchilla.⁶⁷ La variant *impie* de Griffin bé podria entendre's com una *lectio facilior* per *imperi*,⁶⁸ provocada per una mala interpretació de l'abreviatura o per manca del signe corresponent, com podem corroborar tenint en compte el passatge paral·lel de Benoît: «O duel, o lermes, o sospir, / Que c'ert d'empire conoissance / E si aperte demostrance / Que par ço serions devis» (vv. 29886-29889).⁶⁹ La lliçió deturpada, però, és la que trobem en Ceffi,⁷⁰ en els dos manuscrits de la versió napolitana,⁷¹ en la primera traducció francesa⁷² i també en la *Crònica troyana* de Juan de Burgos.⁷³ En el text llatí, per tant, caldria editar una variant com la de T, que és la que degué contenir l'arquetip.

3. *Fragments omesos en l'edició de Griffin*

Si en l'apartat anterior hem vist que cal esmenar determinats passatges del text editat per Griffin el 1936, a continuació comentarem alguns fragments que han desaparegut del tot en la seua edició però que cal restituir segons les proves que ens aporten els diversos testimonis documentals. És possible resseguir el rastre que han deixat aquests segments en diverses traduccions; analitzar-les, doncs, tenint en compte un text com l'edició de Griffin en què no són presents pot fer que les valorem de manera injusta, ja que podríem pensar que els traductors respectius es permetien la llicència d'ampliar l'original amb afegiments de nova creació, mentre que, si partim d'un text llatí que continga

66. «Açò és senyal de senyoria e del departiment qui a la fi entre nós dos ha a ésser» (ed. Perujo 2015, 352).

67. «Éste es señal de mandamiento e apartamiento que entre nós se ha de fazer» (ed. Peláez 1999, 363).

68. En l'incunable de Ginebra trobem la variant *impii* (f. 111r); *impie* (f. 85r) en el d'Esstrasburg.

69. Semblantment, en Prosa 4: «Et lors li dist cil au departir tout en plorant a granz lermes que ce estoit demostrance vraie et aperte d'empire, et que li uns par l'autre feniroit, et plus ne li en dit» (ed. Vielliard 1979, 188).

70. «Questo è il segno empio della disgiunzione che in fine saræ tra noi» (ed. Russo 1868, 541).

71. «Questo è lo signo de la crudele desiuncione che intra te e me deve venire» i «Questo è lo signo impio della desiuncione che a la fine sarrà intre noy» (ed. Blasi 1986, 309).

72. «Apréz il lui sembloit que celle ymage departir de lui se vouloit et lui disoit que celle lance certain signe estoit de la departie qui entre eulz deux estre devoit» (ed. Milhat 2012, 378).

73. «Señal del cruel apartamiento que finalmente entre nosotros se a de seguir» (ed. Sanz 2015, 348).

aquests fragments que devien fer part de l'arquetip original, podem jutjar la tasca dels traductors de forma més equitativa.

1. En el llibre v, la versió napolitana ens avisa d'un curiós detall que no trobem en altres traduccions. Segons aquesta versió, a la ciutat de Troia reconstruïda pel rei Príam després de la primera destrucció, s'ofereix un servei per a ciutadans estrangers o fadrins completament absent en el text editat per Griffin (HT, v, 47): «Erance ancora in questa citate, ordenato a deputatione de li strangieri e de quilli che non aveano muglyere, in una parte remota, quillo luoco desonesto che se clama bordiello, ove erano multe meretrice et altre femene yà deputate a quella cosa» (ed. Blasi 1986, 79). Blasi, que va ser el primer a adonar-se d'aquest detall, va localitzar en set manuscrits llatins la variant que degué originar la glossa de la versió napolitana, absent en la traducció toscana de Ceffi i també en la primera traducció francesa i en la del manuscrit d'El Escorial, però traduïda correctament en la versió catalana i amb un reflex en la traducció castellana de Pedro de Chinchilla, tot i que aquesta última conté una lliçó errònia (*viejas*) producte segurament d'una mala lectura o d'un còdex llatí que ja contenia l'error:

«In hedificiis ipsis discretione non habita fuisse locus ille lupanar an hospitium civium honestorum»⁷⁴

«E en aquells edificis no havia diferència, si-s vol fos lupanar, és a seber loch deshonest, o si-s vol fossen alberchs de ciutadans honests» (Conesa, ed. Perujo 2015, 85)⁷⁵

«E toda cosa en aquellos edeficios parescía non fecha sin discrición, non enbargente que fuese logar público de mugeres o posada de viejas onestas» (Chinchilla, ed. Peláez 1999, 159)

És sabut que, per a la descripció de la nova Troia, Guido delle Colonne segueix l'extens passatge del *Roman de Troie* (vv. 2977-3186) en què Benoît dibuixa amb tots els detalls la riquesa de la renovada Ílion reconstruïda pel rei Príam. De fet, aquesta idea que tots els racons de la ciutat, i fins i tot els bordells, participaven de la magnificència decorativa i del luxe de materials de la ciutat troiana no és original del messinès, sinó que consta explícitament en els versos del *roman*: «En tote Troie n'ot bordel / Ou eüst pierre ne quartel / Se de marbre non entaillié» (vv. 3033-3035).⁷⁶ La referència al lupanar, doncs, amb un reflex directe en la versió napolitana, en la traducció de Conesa i en

74. Vegeu BLASI, «Il rifacimento... I», p. 111-112.

75. Evidentment, el traductor català segueix el model de T, que també recull el detall: «In hedificiis ipsis discrepacione prohibita fuiset locus ille lupanar an hoscium civium honestorum» (f. 22r).

76. En Prosa 1 no hi ha cap referència al bordell, però sí que hi ha quedat el rastre d'aquesta idea d'equitat en la riquesa compartida per tots els edificis: «Maisons i avoit si beles que en

la de Chinchilla, deu pertànyer a l'arquetip del text llatí,⁷⁷ i hauria de ser-hi restituïda, tot i que haja desaparegut, per error o potsers per censura, en molts manuscrits i, per tant, en algunes altres traduccions.

2. En el llibre IX de la HT, Guido delle Colonne, seguint el model del *Roman de Troie* de Benoît, reprèn el tòpic del catàleg de les naus de la tradició homèrica amb l'enumeració dels efectius militars que integren les tropes gregues apostades davant les costes de Troia, tal com farà en el llibre XIII amb les del bàndol troià. Aquest llibre està constituït, bàsicament, per una llista de noms de cabdills grecs, amb la indicació del nombre de navilis que aporten al conflicte. En el text editat per Griffin l'enumeració acaba amb aquesta referència: «Treorius⁷⁸ vero rex de regno suo quod Beisa dicebatur xxii naues secum adduxit» (HT, IX, 90).⁷⁹ En el text català, però, va seguida d'una altra: «Treorius, rey de Mèrsia, amenà ·XXII· naus. Menesteu, duch de Athenes, ·L· naus» (ed. Perujo 2015, 140-141). El detall és recollit igualment pel ms. 46-3 de Toledo: «rex autem Athenarum Monesteus quinquaginta naves secum adduxit» (f. 44r). I és compartit per altres traductors, com Ceffi⁸⁰ i l'autor de la versió napolitana.⁸¹ No consta en la primera traducció francesa (ed. Milhat 2012, 209), ni en la versió de Chinchilla (ed. Peláez 1999, 200), ni en la traducció castellana conservada parcialment en el manuscrit d'El Escorial (ed. Norris 1970, 133), ni en la *Crónica troyana* de Juan de Burgos (ed. Sanz 2015, 193). Això no obstant, podem suposar que formava part de l'arquetip llatí, com deixen sospitar la traducció catalana, la italiana de Ceffi i la napolitana, sospita que podem confirmar pel fet que en el catàleg d'efectius militars reportat per Benoît en el *Roman de Troie* ja hi havia la referència a Menesteu, amb els mateixos efectius navals: «Menesteüs, li dus d'Athenes / En i aveit cinquante teles, / Forz e guarnies des meillors» (vv. 5695-5697).⁸²

3. En el llibre XII, Ulisses adreça un parlament al rei Príam per intentar convèncer-lo que restituïska Helena als grecs abans que intensifiquen els atacs. Segons el text llatí editat per Griffin, Príam farà ús d'un bon consell si segueix la recomanació d'Ulisses: «Quod si feceris, salute sani consilii pocieris» (HT,

la plus povre maison pooit un rei demourer por sa beauté et por delit» (ed. Constans – Faral 1922, 28).

77. No consta en l'incunable d'Estrasburg (f. 16r), però sí en el de Ginebra: «In edificiiis ipsis discretio non habita fuisset locus ille lupanar ante hospicia ciuium honestorum» (f. 19v).

78. En el *Roman de Troie* (vv. 5693-5694) llegim: «E de Pise en i ot Crenos / Trestot par conte vint et dous». Segons MARCOS CASQUERO, *Historia de la destrucción*, p. 170, n. 25, el nom *Treorius* de Guido deu ser una mala lectura de *Trestot*, mot interpretat com un nom propi.

79. També és així en l'incunable de Ginebra (f. 38r) i en el d'Estrasburg (f. 29v).

80. «Ma il Duca d'Atene Menesteo vi menoe per numero sessantanove navi» (ed. Russo 1868, 204).

81. «E lo duca de Athena chi se clamao Menesseo menao con sico nave L» (ed. Blasi 1986, 115).

82. Consta igualment en l'anomenada Prosa 1: «Menesteüs, li dus d'Athenes, en i ot quarante» (ed. Constans – Faral 1922, 52). I també en Prosa 4: «Menethés et Dathemenus *** en ramenerent de lor païs .L.» (ed. Vielliard 1979, 54).

XII, 107). És la mateixa expressió que trobem en el manuscrit d'El Escorial⁸³ i en la *Crònica troyana* de Juan de Burgos⁸⁴ i, fins i tot, és pràcticament la que reporta la primera traducció francesa⁸⁵ i la versió aragonesa de Fernández de Heredia.⁸⁶ El text català, però, hi afig una explicació més: «E si tu açò fas, husaràs de savi consseyl, car lo dit rey Agamènon encontinent ab tots los seus se'n tornarà en Grècia e cessarà d'aquí avant tota ocasió de discòrdia entre tu e nós» (ed. Perujo 2015, 160), provinent, sens dubte, del model subjacent seguit per Conesa.⁸⁷ La puntualització no manca tampoc, novament, en les traduccions més primerenques: la de Ceffi⁸⁸ i la versió napolitana,⁸⁹ i la trobem també en la de Chinchilla.⁹⁰ Tot fa pensar, doncs, que formava part de l'arquetip concebut pel messinès; d'una altra manera, difícilment podria tenir un reflex en traduccions que parteixen de tradicions diferents. De fet, en el *Roman de Troie* no hi ha cap referència explícita al consell, però sí que s'explica que, si Príam restitueix Helena, els grecs tornaran al seu territori: «E faces dreit a lor voleir, / Ço te mandent, qu'il le prendront / E en lor terre s'en riront. / N'avreiz ja puis de nos dotance: / Seüre pais, ferme creance / Vos tendrons mais d'ore en avant» (vv. 6305-6311).⁹¹

4. En un passatge del llibre xv el rei troià Fíon entra en combat amb un carro que, segons el text català, és tirat per dos dromedaris: «Aquest carro era menat leugerament per dos dromedaris e era environat e guardat de cavellers forts e combatents» (ed. Perujo 2015, 189). Si tan sols tinguérem en compte

83. «Lo qual si fizieres, sey çierto que husaras de mas sano conseio» (ed. Norris 1970, 148).

84. «Lo qual si tú fizieres, sey cierto que usarás de más sano consejo» (ed. Sanz 2015, 203).

85. «Laquele chose se tu veulz faire, bien conseilléz tu seras» (ed. Milhat 2012, 225).

86. «La qual cosa si así la fizieres, serás bien aconsellado» (ed. Sanz 2012, 83).

87. El passatge, segons el ms. 46-3 de Toledo, és el següent: «Nam ipse cum univervis statim revertetur in Greciam et omnis erroris causa deinceps inter te et nos sedata cessabit» (f. 55v). També consta un segment semblant en l'incunable de Ginebra: «Nam ipse rex statim cum univervis suis redidit in Greciam et omnis erroris causa deinceps inter te et nos sedata cessabit» (f. 45r), però no pas en el d'Estrasburg (f. 35r).

88. «Incontanente il detto Re con tutti li suoi tornerae in Grecia, ed ogni cagione d'errore da quinci innanzi cesseræ» (ed. Russo 1868, 240).

89. «Che lo re Agamenone con tutto lo exercito suo se nde retournerà in Grecia et onnen rangore, lo quale fosse stato conciputo intre te e nuy per lo tiempo passato, serrà cessato e non averrimo materia de plu bregare» (ed. Blasi 1986, 128).

90. «E luego el nonbrado rey con toda su hueste griega se tornará en Grecia, e todo error de causa de aquí adelante entre tú e nós amansada cesará» (ed. Peláez 1999, 217).

91. Així és també en Prosa 1: «Et saches que se tu lor faiz droit a lor volenté, que il sont si sage et amesurés que il le prendront et s'en iront en lor país arieres et ferme pais vos tendront des ores en avant» (ed. Constans – Faral 1922, 58). En Prosa 4 trobem una explicació semblant, però en boca d'Agamènon: «Et se il ce nos veult faire, que volons nos plus? L'en ne doit mie toz jorz faire dou pis que l'en porroit. Se nos avions Helene, ge voldroie que nos feussions arriers retournez en noz país a nostre honor» (ed. Vielliard 1979, 57).

l'edició de Griffin,⁹² podríem arribar a pensar que el traductor català decidí afegir al seu text el detall dels dromedaris, potser com una nota d'exotisme sense correspondència en l'obra llatina que traduïa, com solia ser habitual en l'àmbit de la traducció medieval. Significativament, però, l'exòtica referència als dromedaris ja constava en el *Roman de Troie* de Benoît de Sainte-Maure que serví de punt de partida a la prosificació llatina del messinès; així, en els versos en què Benoît descriu el carro del rei Fíon (vv. 7885-7912), fa constar: «Dui dromadaire le traieient» (v. 7905),⁹³ fet que corrobora que devia ser un detall present en el text llatí tal com fou concebut per Guido delle Colonne, tot i que haja desaparegut de molts dels còdexs en què ens ha arribat (parcialment destruïda) aquesta obra.

En realitat, hem pogut comprovar que no es tracta d'una invenció del traductor català, ni de bon tros, ja que és un element que no manca en el text de Guido delle Colonne, o almenys no pas en tots els manuscrits. Per exemple, el manuscrit 354 de la Biblioteca de Catalunya, que conté l'obra llatina, inclou una variant bastant pròxima al text català en aquest passatge: «Hic currus a duobus dromedarijs leuiter ducebatur fortibus et pugnantis militibus instipatus» (f. 51v). Així mateix, trobem la referència als dromedaris en la traducció de Ceffi⁹⁴ i en l'anònima versió napolitana del segle XIV.⁹⁵ De fet, l'editor del text napolità ha localitzat en diverses biblioteques italianes sis manuscrits llatins en què ens ha pervingut,⁹⁶ i segurament n'hi ha d'altres amb la variant correcta, a més del còdex 354 de la BC. Que devia ser un element primigeni en el relat de Guido es fa encara més evident pel fet que també és inclòs en la traducció castellana de Pedro de Chinchilla⁹⁷ i en l'edició de la *Crònica troyana* de Juan de Burgos,⁹⁸ tot i que és absent, per contra, en la primera traducció francesa.⁹⁹

92. «Hic currus a duobus fortibus et pugnacibus militibus constipatus erat» (HT, xv, 129). És just la mateixa lligó que trobem en l'incunable d'Estrasburg (f. 41v). Tampoc hi ha referència als dromedaris en l'aparat de variants que Griffin recull en nota.

93. El detall també és inclòs en Prosa 1: «Cist Phion avoit un char de merveilleuse beauté et richece, et il estoit armés par desus. Et li chars estoit covert tous d'on cuir d'olifant boilli, si le traioient dous dromadaires, et si estoit li chars si bien armés de haches et de dars que merveilles estoit de l'esgarder» (ed. Constans – Faral 1922, 68). I també en Prosa 4: «un molt riche char de grant maniere dont les roes estoient d'ebenus et estoient bendees et ferrees de fin or [...], et dui dromadaire le treoient et menoient» (ed. Vielliard 1979, 62-63).

94. «Questo carro era menato da due dromedarii forti, ed era fornito di cavalieri combattenti» (ed. Russo 1868, 285).

95. «E questo carro cossì tacto sì lo menavano duy gamilli multo legeremente, et era plino e fornito de fuorti cavalieri cambattienti» (ed. Blasi 1986, 150).

96. Vegeu BLASI, «Il rifacimento... I», p. 112-113.

97. «Este carro por dos domedarios mansamente era traído e de fuertes e guerreros cavaleros aconpañado» (ed. Peláez 1999, 238).

98. «E este carro tiravan dos domedarios muy fuertes & en él yvan grand número de cavaleros muy bien armados & muy guarnidos a la batalla» (ed. Sanz 2015, 222).

99. «Et ce chariot estoit tous gardé et advironné de deux tres fors et tres bataillereux chevaliers» (ed. Milhat 2012, 247).

El misteri de l'aparició i la desaparició dels dromedaris en manuscrits i traduccions pot ser resolt tenint en consideració la variant que recull l'edició incunable publicada a Ginebra: «Hic currus a duobus dromedariis leuiter ducebatur et duobus fortibus et pugnacibus militibus constipatus erat» (f. 54r). Un salt per homeotelèton entre el primer *duobus* i el segon podria explicar fàcilment que el detall dels dromedaris, que Guido delle Colonne degué limitar-se a reproduir seguint el model del *Roman de Troie*, desapareguera d'alguns manuscrits. Evidentment, les traduccions o les edicions que l'han conservat seguien un manuscrit en què el copista no havia fet el salt, mentre que les traduccions i les edicions en què no el trobem van nàixer segurament a partir d'un manuscrit en què ja s'havia produït aquesta omisió, que caldria restituir en una nova edició de la HT.

5. En el mateix llibre xv, Polidamant cau abatut en terra en el fragor de la batalla i, tot seguit, el rei Menelau decideix venjar-lo. El text llatí editat per Griffin es limita a dir en referència a l'actuació de Menelau: «Et contra Troianos eius mortem cupiens uindicare, regem Remum percuciens ense suo» (HT, xv, 138).¹⁰⁰ Tanmateix, el fragment corresponent conservat en el manuscrit de Toledo deixa veure que en el manuscrit seguit per Griffin s'ha produït de nou un salt d'igual a igual que caldria restituir en una nova edició: «Et contra trojanos eius mortem cupiens vindicare, regem Remum contra quem pugnabat sic acriter est aggressus quod in virtute sui brachij regem Remum percuciens ense suo» (f. 72v).¹⁰¹ Retrobem el fragment complet en la traducció de Ceffi,¹⁰² en la versió napolitana,¹⁰³ en la traducció catalana de Conesa¹⁰⁴ i en la castellana de Chinchilla.¹⁰⁵ En aquesta ocasió, però, el text del *Roman de Troie* no ofereix un argument definitiu: «Son escu pris, son bon brant trait, / Requiert Remus, dont mal estait. / Un si grant coup li done e rent / A mont

100. És la mateixa lliçó que trobem en l'incunable d'Estrasburg (f. 44r).

101. És pràcticament la mateixa lliçó que trobem en l'incunable de Ginebra: «Et contra troianos eius mortem cupiens vindicare regem Remum contra quem pugnabat sic acriter est aggressus quod in virtute sui brachii ipsum percuciens ense nudo» (f. 57r). S'ha produït el salt, igualment, en la primera traducció francesa: «Pour quoy lors plus fermement commença a grever les Troyens, especiaument Remus contre lequel il s'opposa et vint a lui tout droit pour son ami vengier et de son espee nue tel coup lui donna sur le chief que son heaume il froissa et le cuir et char entama et si au chief le navra que demy mort a terre de son cheval le getta» (Milhar 2012, 254). També en la *Crónica troyana* de Juan de Burgos: «ansí que él va al rey Romo & feriole de su espada tan duramente que le rompió el yelmo» (ed. Sanz 2015, 229).

102. «Desiderando di vendicare la detta morte contra li Troiani, si fortemente assalio lo Re Remo, che nella virtude del suo braccio percotendo lo detto Remo» (ed. Russo 1868, 300).

103. «Desiderando perzò de vendecare la morte soa contra li Troyani, ferio in tale maynera lo re Remo, contra lo quale illo combattea [...] che per la gran forza de lo brazo suo» (ed. Blasi 1986, 157).

104. «E cobajant venjar contra los troyans la sua mort, axí agrament esvehí lo rey Rem, contra lo qual ja combatia» (ed. Perujo 2015, 199). Com veiem, en el text de Conesa manca el detall corresponent al segment *in virtute sui brachii*.

105. «E así Menelau, cobdiciante vengar su muerte en los troyanos, al rey Remo, contra el cual peleava, así bravamente con la virtud de su brazo lo ferio» (ed. Peláez 1999, 245).

en l'eaume qui respilent / Que jusqu'al test li aciers cole» (vv. 8795-8799),¹⁰⁶ tret que suposem, de forma bastant plausible, una mala lectura de *brant* ('espa-sa') per *bras* ('braç') de part de Guido delle Colonne.

6. Un altre exemple fa referència al que, a primera vista, podria ser un error compartit pel traductor català i l'autor de la traducció castellana de 1443. Es tracta de la misteriosa aparició del déu Plutó que trobem en el llibre XIX, en un parlament que la donzella Briseida adreça al seu pare, el sacerdot troià Calcant, quan s'assabenta que el seu progenitor, seguint l'oracle d'Apol·lo, ha decidit abandonar els troians i oferir la seua ajuda al bàndol dels grecs:

«Verament, enganat te han los falces respots de Apol·lo [...]. Certes, aquell déu no fo Apol·lo, ans fo Plutó, déu infernal, en companyia de les deesses infernals, de les quals aytals respots haguist» (Conesa, ed. Perujo 2015, 233)

«Ciertamente las simples respuestas de Apollo te engañaron [...]. Ciertamente creo non ser aquel el dios Apollo, mas creo ser Pluto con la compañía de las infernales furias, de las cuales tales respuestas tomaste» (Chinchilla, ed. Peláez 1999, 269)

Parlem d'un prodigi sobrenatural o una misteriosa aparició de Plutó, perquè en el text llatí editat per Griffin no és esmentat aquest déu infernal: «Sane non fuit ille deus Appollo sed potius puto fuit comitua infernalium furiarum a quibus responsa talia suscepisti» (HT, XIX, 165-166).¹⁰⁷ La coincidència, sens dubte, s'explicaria perquè tant Conesa com Chinchilla haurien seguit una mateixa branca de la tradició llatina —distinta de la que feien servir altres traductors, com Ceffi,¹⁰⁸ l'autor de la versió napolitana¹⁰⁹ i el de la primera traducció francesa¹¹⁰ o de la que degué seguir Juan Fernández de Heredia en

106. En Prosa 1 llegim: «Menelaus fist grant duel et a merveilles fu courouciés; si fiert Remus desus le heaume, si que pasmé le fist cheoir a terre, dont sa gent quiderent que il fust mort» (ed. Constans – Faral 1922, 75). Prosa 4, per contra, sembla que deriva d'un text en què s'havia produït també el salt: «li roys Menelaus fu molt corrociez; après rocist le roy Celidus» (ed. Vielliard 1979, 65).

107. És el mateix que trobem en l'incunable d'Estrasburg (f. 53r).

108. «Fermamente le false risposte d'Appollo t'ingannarono; dal quale tu di' che ricevesti comandamento, che tu abbandonassi le paterne tue contrade e li tuoi Troiani con tanta crudeltade, in compagnia dell'infernali furie, dalle quali tu ricevesti cotali risposte» (ed. Russo 1868, 353).

109. «Certamente me pare cha te aveno gabato le false resposte de quillo Appollonio [...]. Ma non penso che fosse quillo lo dio Appollonio, ma plu toste fo de la compagna de li diemoni infernali da lo quale recipisti tale resposte» (ed. Blasi 1986, 187).

110. «Pour certain les frivoles responces du dieu Appolo te ont bien deceu, duquel tu as ce traistre et desloyal commandement receu que tu ton propre país faulcement laissasses et aux gens estranges folement sans conseil te acompaignasses. Certainement ce n'a pas fais le dieu Appolo ainsi que tu crois, mais je cuide que ce a esté le dieu d'enfer la faulce subgection, de laquelle tu as ouy tout leur decepvante voix» (ed. Milhat 2012, 278).

la versió aragonesa¹¹¹ i l'autor de la *Crònica troyana* de Juan de Burgos¹¹²—, la qual ja devia incloure aquesta variant, ocasionada, potser, per una *lectio facillior* entre la forma verbal *puto* i el nom *Pluto*. De fet, en el manuscrit 6357 de la BnF (París) podem llegir la lliçió *Pluto* que els dos traductors hispànics, fidels a l'original de partida, es limitaren a reproduir. Hem trobat també la variant *Pluto* en el ms. 46-3 conservat a la catedral de Toledo, còpia del model subjacent a la traducció catalana. Novament, doncs, el que en un principi semblava error de traducció no és sinó traducció fidel a partir d'un original erroni.

D'altra banda, és possible que la referència a Plutó no siga pas un error, sinó justament el contrari, un detall ja inclòs en l'arquetip llatí, per tal com el *Roman de Troie* inclou una al·lusió directa a Plutó i als altres déus infernals (no consta ni en Prosa 1 ni en Prosa 4) en el passatge en què Briseida retrau a son pare que haja traït els troians (vv. 13721-13775): «Sire, mout est mis cuers destreiz / De ço qu'ensi faite haïne / Vos a Pluto e Proserpine / E li autre deu enferral, / Par cui vos avez icest mal, / Icest honte, icest damage» (vv. 13752-13757). Confirmaria la mateixa hipòtesi el fet que també conste en l'incunable de Ginebra,¹¹³ la qual cosa faria pensar que fou la falta d'identificació del nom del déu infernal el que provocà, per *lectio facillior*, la forma *puto* en molts copistes, i no pas a l'inrevés, com podríem suposar en un principi.

7. En el llibre XXI, Hèctor entra en batalla tot furiós i mata uns quants cavallers grecs, que fugen davant els colps de la seua espasa. Segons el text de Griffin: «A facie eius aufugiunt et Troyani Grecos inuadunt et potenter ipsos expugnant» (HT, XXI, 174). El ms. T, però, inclou un altre segment que té un reflex directe en la traducció catalana: «A facie eius enfugiunt et troiani qui jam ciuitate portam intraverant fugientes ad bellum redeunt grecos inuadunt et potenter ipsos expugnant» (f. 95r). Aquest segment té correspondència en la majoria de les traduccions analitzades; consta, evidentment, en la traducció de Conesa,¹¹⁴ en la versió de Ceffi,¹¹⁵ en la versió napolitana¹¹⁶ i també en la de Chinchilla¹¹⁷

111. «Certas, verdaderamente non fue aquel el dios Appollo, mas ante pienso que fue la companya de las furias enfernales de las quales huviste tales respuestas» (ed. Sanz 2012, 117).

112. «Por cierto, no fue aquel el dios Apolo, mas verdaderamente creo aver sido la companya de las infernales furias do rescibiste la tal respuesta» (ed. Sanz 2015, 250).

113. «Sane non fuit ille deus appollo sed potius pluto fuit cum comitua infernalium furiarum a quibus responsa talia suscepisti» (f. 68v).

114. «E tots fugen davant ell. E los troyans, qui ja fugents eren entrats en la ciutat, tornen a la batayla, e los grechs esveexen e poderosament los combaten» (ed. Perujo 2015, 243).

115. «Dalla sua faccia si fuggono e li Troiani, i quali già erano intrati dentro alle porte della cittade fuggendo, si tornarono alla battaglia, ed assalirono li Greci, e potentemente li combattevano» (ed. Russo 1868, 369).

116. «Perzò tutti le fugevano denante per non volereno morire. E cossì li Troyani chi yà erano trasuti a la citate fuggendo, se retornaro a la vattaglya et arditamente invadevano li Grieci e con gran potentia le scombattevano» (ed. Blasi 1986, 196).

117. «De la presencia d'él los griegos foían, e los troyanos que por la puerta entravan fuyendo, a la batalla tornaron, cometiendo los griegos con poderosa virtud» (ed. Peláez 1999, 277).

i en la *Crónica troyana* de Juan de Burgos,¹¹⁸ però no en la primera traducció francesa.¹¹⁹ Tot fa pensar, doncs, que el detall devia ser present en l'arquetip llatí, a pesar que en aquesta ocasió no consta en el passatge corresponent del *Roman de Troie* (vv. 16070-16075). El text francès, però, com hem dit, no és imprescindible; n'hi ha prou amb el testimoni de les traduccions, d'èpoques i tradicions distintes. Seria de mal explicar una coincidència tal sense postular un arquetip llatí que ja contiguera el segment. De fet, l'incunable de Ginebra recull el passatge de forma molt semblant a T: «A facie eius affugiunt et troiani qui iam ciuitatis portam intrauerant fugientes ad bellum redeunt grecos inuadunt et ipsos potenter expugnant» (f. 72r).¹²⁰ Hi ha prou fonament, doncs, per a restituir-lo en una nova edició.

8. L'últim exemple que aportem ací correspon al llibre xxv, en el qual Déifebus, ferit de mort en batalla per obra de Palamedes, adreça aquestes paraules al seu germà Paris, abans de morir: «Nunquid, frater mi, descendere ad infernos me permittis?» (HT, xxv, 190).¹²¹ En el text català, a més, hi ha també una referència explícita a la venjança: «E donchs, frare meu, als inferns me lexes anar que no sia venjat?» (ed. Perujo 2015, 261). Aquesta referència, sens dubte, respon a la lliçó *inultum* que recull el manuscrit T.¹²² De fet, una mala lectura de *inultum* per *multum*, que és el mot amb què comença la frase següent en el text llatí editat per Griffin, pot explicar fàcilment l'error. No falta el motiu de la venjança en el text de Ceffi,¹²³ ni en la primera traducció francesa,¹²⁴ ni en la de Chinchilla.¹²⁵ Sí que és absent, per contra, en la versió napolitana,¹²⁶ en la versió aragonesa d'Heredia¹²⁷ i en la *Crónica troyana* de

118. «Todos le fuýan delante con temor que avían de su tajante espada, la qual fazía en ellos innumerable daño & estrago & mortandad. & los troyanos, que ya eran encerrados, fuyendo en la cibdad, recobraron ánimo & tornaron al campo muy esforçadamente, & con grand denuedo van cometer a los griegos & faziendo en ellos el grand dapño» (ed. Sanz 2015, 258).

119. «Donc ilz reculerent et adonc les Troyens fort les Grecs greverent» (ed. Milhat 2012, 286).

120. Manca en el d'Estrasburg, en el qual té una formulació semblant a la que edita Griffin: «A facie eius aufugiunt et troiani autem grecos inuadunt et potenter ipsos expugnant» (f. 55v).

121. És la mateixa lliçó que trobem en els dos incunables consultats: Ginebra (f. 78r) i Estrasburg (f. 60v).

122. «Nunquid, frater mi, ad infernos descendere me permittes inultum?» (f. 104v).

123. «Deh!, fratello mio, lascerai mi tu scendere all'inferno, ch'io non sia vendicato?» (ed. Russo 1868, 398)

124. «Mon frere et mon amy, me laisseras tu ainsi en enfer aller sans ma mort venger?» (ed. Milhat 2012, 301).

125. «¿Cómo, hermano mío, consientes que yo a los infiernos descienda antes que de mi muerte se tome vengança?» (ed. Peláez 1999, 291).

126. «Commo, frate mio, lasserreyme cossi scoytatamente morire?» (ed. Blasi 1986, 212).

127. «¿Cómo, hermano mío! ¿Et consiéntesme tú desçender a los infiernos?» (ed. Sanz 2012, 138).

Juan de Burgos.¹²⁸ Com en molts dels casos anteriors, també en aquesta ocasió Guido delle Colonne seguia de prop el model del *Roman de Troie*, en el qual Deífèbus demana explícitament al seu germà Paris que prenga venjança de la seua mort abans que li siga tret del cos el tros de llança que l'envia als inferns: «“Amis”, fait il, “jo vos comant / Que retorgeiz a la bataille, / E si gardez qu'il n'i ait faille: / De Palamedès me vengiez, / Ainz que li tros me seit sachiez”» (vv. 18698-18702).¹²⁹ Si llegim complet aquest parlament de Deífèbus en el text llatí editat per Griffin, també se'n desprèn que el que demana el troià al seu germà Paris és un acte de venjança:

«Nunquid, frater mi, descendere ad infernos me permittis? Multum rogo te ut antequam iste truncus a uulnere mei pectoris eruatur, contra interfectorem meum festinanter acceleres et sic laboriose procures quod, antequam moriar, tuis manibus deficiat interfectur» (HT, XXV, 190)

Si tan sols tenim en compte el text del *Roman de Troie*, no tenim prou arguments per a esmenar aquesta edició. Podríem pensar que Guido delle Colonne, simplement, es limità a reformular en prosa llatina els versos de la font que seguia. Tanmateix, amb els indicis que ens proporcionen diverses traduccions, podem sospitar que hi hagué manuscrits llatins en què el motiu de la venjança es feia explícit en la primera frase, com demostra l'existència del còdex 46-3 de Toledo:

«Nunquid, frater mi, ad infernos descendere me permittes inultum? Rogo ut antequam iste truncus a vulnere mei pectoris eruatur, contra interfectorem meum festinanter acceleres et sic laboriose procures ut, antequam moriar, tuis manibus deficiat interfectur» (f. 104v)

4. *Conclusions*

Podríem oferir-ne més exemples, però considerem que els que hem presentat parlen per si sols d'un principi metodològic ben establert per la pràctica de l'edició de traduccions medievals, és a saber, que per a editar qualsevol traducció d'una obra a una llengua romànica cal localitzar, tant com siga possible, el model subjacent que té darrere, requisit imprescindible si volem valorar amb

128. «¡O, hermano! ¿Por ventura quiéresme por tal manera dexar morir & decendir al infierno?» (ed. Sanz 2015, 276).

129. En el parlament de Deífèbus en Prosa 1 també hi ha la referència a la venjança: «Biaux freres, je vos pri sans plus que vos retornés a la bataille et me vengiés de Palamedès, quar se je savrai sa mort, m'ame en sera plus aise; et je retendrai mon esprit tant qu'en sache la verité. Hastés vos, que par poi le cuer ne m'esdement» (ed. Constans – Faral 1922, 165). I igualment en Prosa 4: «A! Biaux freres, retournez por Dieu vistement a la bataille et me vengiez de Palamidés qui ce m'a fet» (ed. Vielliard 1979, 114).

justícia la tasca del traductor corresponent i si volem editar el text resultant amb un mínim de rigor filològic.¹³⁰ Sense saber ben bé quin manuscrit llatí —o almenys quin model de manuscrit llatí— tenia davant cada traductor, correm el risc de considerar com a errors de traducció (omissions, ampliacions, modificacions, canvis de sentit, etc.) el que potser no és sinó traducció fidel respecte d'un original en què ja s'havien produït els canvis, tal com hem pogut comprovar en els exemples anteriors.

A més a més, com hem vist, comparar diverses traduccions romàniques de la HT pot ajudar en la tasca d'editar de forma solvent l'obra del jutge de Mes-sina. De fet, durant la nostra investigació hem comprovat que hi ha nombrosos passatges del text català que no tenen una correlació ni en el text de l'edició de Griffin ni en els aparats de notes que l'acompanyen. En un primer moment podrien induir-nos a pensar que el traductor català es va prendre la llibertat d'ampliar l'obra amb elements de collita pròpia, però hem verificat que molts d'aquests passatges suposadament afegits tenen una correlació en altres traduccions. Això ens va fer veure clarament que l'edició del 1936 no era una eina del tot segura per a editar el text català i que, per tant, havíem de cercar un manuscrit llatí més pròxim a la traducció de Jaume Conesa, que finalment ha resultat ser un còdex més acostat també a l'arquetip llatí de l'obra original (ms. 46-3 de la catedral de Toledo). Com hem vist, les traduccions més primerenques (la de Ceffi, la de Conesa, la d'Heredia i la versió napolitana) són, lògicament, les que solen oferir solucions més acostades a l'arquetip llatí, tot i que en algunes ocasions altres traduccions posteriors (la primera traducció francesa o la *Crònica troyana*) o les edicions incunables en altres casos també contenen la solució escaient.

Els exemples que hem oferit proporcionen pistes per a rastrejar, entre els nombrosos manuscrits en què ens ha arribat el text llatí de la HT, els còdexs menys deturpats o els que queden més a prop de l'arquetip, els que caldria seleccionar en el projecte d'una nova edició de la HT. La selecció, d'altra banda, esdevé fonamental si es tracta de treballar amb uns 240 manuscrits d'una obra de la magnitud de la HT. Fer-ne una selecció a partir del criteri del *codex antiquior*, com va fer Griffin, no és gaire segur, especialment quan hi ha moltíssims manuscrits sense datació fiable. Per això, amb l'ajuda de les traduccions romàniques, cal delimitar una sèrie de passatges que facen possible

130. Vegeu Pedro SÁNCHEZ-PRIETO BORJA, «Importancia del estudio del modelo subyacente en la edición de traducciones medievales de textos latinos, ilustrada en un romanceamiento castellano del Eclesiástico realizado en el siglo XV», *Revista de Filología Románica*, 6 (1989), p. 251-256; María MORRÁS, «El texto en su laberinto: para la edición crítica de las traducciones medievales», *La Corónica. A Journal of Medieval Spanish Language and Literature*, 30/2 (2002), p. 203-247; Montserrat LLUCH JUNCOSA, «Editar el *Jugurta* català del segle XIV: un plantejament metodològic», *Cultura Neolatina*, 64 (2004), p. 559-593; i la introducció de Josep PUJOL a la seua edició de les *Heroides*. *Traducció catalana medieval de Guillem Nicolau*, Barcelona, Barcino, 2018, esp. p. 79-156.

establir una prelació entre els diversos testimonis manuscrits per tal d'elegir-ne els més adequats per a fer-ne la *collatio*.

Confiem, doncs, que les consideracions apuntades puguen ajudar en un futur no gaire llunyà el/la valent/a responsable —o responsables, perquè convindria que assumira aquesta aventura un bon equip interdisciplinari— que accepti el repte de superar l'antiga edició de Nathaniel Edward Griffin amb una edició crítica que aprofite en benefici propi el treball dels editors de les diverses traduccions romàniques d'aquesta obra tan emblemàtica del període medieval. Esperem també que les traduccions encara inèdites, expressió de l'extensa influència que exercí per tot Europa la *Historia destructionis Troiae* de Guido delle Colonne, puguen veure la llum aviat en edicions crítiques que ens ajuden a fer-nos una idea real de la rica xarxa de ramificacions d'aquesta obra que tan profundament arrelà en les diverses literatures europees.